

DOROTA KRYSZYNA REMBISZEWSKA

ZNACZENIE MATERIAŁÓW GWAROWYCH Z POLSKI PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ ZE SPUŚCIZNY JANA KARŁOWICZA W BADANIACH NAD XIX-WIECZNĄ POLSZCZYZNĄ TEGO OBSZARU

COBISS: 1.01

[HTTPS://DOI.ORG/10.3986/JZ.26.2.10](https://doi.org/10.3986/JZ.26.2.10)

Pomen narečnih zapisov iz zapuščine Jana Karłowicza za raziskave narečij severovzhodne Poljske v 19. stoletju

V razpravi so obravnavani narečne sistemske lastnosti in besede iz še neobjavljenega gradiva iz zapuščine Jana Karłowicza, ki jo hrani Zgodovinski arhiv v Vilni v zbirki Vilenskega združenja prijateljev znanosti. Arhivsko gradivo je zanimiv vir za raziskave poljskih narečij v Podlasju.

Ključne besede: narečja Podlasja, narečna leksika, narečna frazeologija, revija Wisła, arhivska dediščina

The Significance of Dialect Records from Northeastern Poland from the Estate of Jan Karłowicz in Studies on Nineteenth-Century Polish of this Area

This study examines systemic features and lexical items found in unpublished material related to dialects from northeastern Poland preserved in the Jan Karłowicz Portfolio, held by the Historical Archive in Vilnius in the collection of the Vilnius Society of Friends of Sciences. The archival records are an interesting source for research on the Polish dialects of the Podlasie region.

Keywords: Podlasie dialects, dialect lexis, dialect phraseology, Wisła (journal), archival estate

Druga połowa XIX wieku to czas szczególnego zainteresowania ludowością, lokalnymi odmianami języka. Jak wiadomo, niekiedy przybierało to wręcz karykaturalne kształty, co po latach zostało nazwane chłopomanią. Z perspektywy czasu widzimy jednak, jak korzystne dla badań języka i kultury polskiej było skierowanie uwagi na ludność wiejską i popularyzowanie konieczności utrwalania elementów specyficznych, przynależnych niewielkim społecznościom. Zapisy w ten sposób utrwalone stanowią niekiedy jedyne świadectwo stanu języka na danym terenie.

W latach siedemdziesiątych XIX wieku Jan Karłowicz, współautor *Słownika języka polskiego* i *Słownika gwar polskich*, w swoim *Poradniku dla zbierających rzeczy ludowe* wskazał konieczność zbiorowego działania na rzecz gromadzenia słownictwa lokalnego:

Koniecznie więc potrzebny jest nam jak najobszerniejszy słownik prowincjonalizmów (powiatowszczyzn), a takowy nie inaczej da się ułożyć, jak tylko zbiorowym współudziałem wszystkich mieszkańców oświeconych. (Karłowicz 1871: 4)

Jak można sądzić po liczbie publikacji w miesięczniku geograficzno-etnograficznym „Wisła” (wydawany w latach 1887–1905 i 1916–17), odzew na apel redaktora naczelnego był dosyć duży. Potwierdzają to także liczne, nieogłoszone drukiem notatki, spisy znajdujące się w materiałach Jana Karłowicza. Archiwalia, o których mowa, to bogaty zbiór, liczący ponad 250 jednostek aktowych z dokumentami J. Karłowicza (Kalbininko, etnografo, tautosakininko Jano Karlovičiaus asmeninio archyvo bylą apyrašas), stanowiących część dużego zespołu zatytułowanego Wileńskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk (Vilniaus mokslo bičiulių draugija (LVIA)). Jest on przechowywany w Litewskim Archiwum Historycznym. W spuściźnie J. Karłowicza najwięcej miejsca zajmuje korespondencja z licznymi osobami ze środowiska naukowego i badaczami amatorami. Oprócz tego możemy tam znaleźć m.in. rękopisy prac częściowo opublikowanych w czasopiśmie. Są także zapisy autorów z różnych stron kraju dostarczane do redakcji „Wisły”, a wśród nich z obecnego obszaru Polski północno-wschodniej. Mamy tu dwa rodzaje dokumentacji zawierającej materiały gwarow, po pierwsze to zbiory przysłów, zdań sentencjonalnych, po drugie – miejscowe podania.

Jeśli chodzi o pierwszą grupę, najobfitszego materiału dostarczył pochodzący z Czarkówki (powiat siemiatycki, województwo podlaskie), mieszkający wiele lat w Wilnie, doktor nauk medycznych Ludwik Czarkowski (1855–1928), autor opracowania *Powiat Bielski, guberni Grodzieńskiej, zarys ludoznawczy*, w którym zamieścił liczący ponad 680 haseł *Słownik gwary ludowej w Ziemi Drohickiej* (Czarkowski 1908: 110–128). Przechowywany w zbiorach J. Karłowicza spis sporządzony przez L. Czarkowskiego zawiera 12 obustronnych kart, na których odnotowano ponad 240 jednostek frazeologicznych. Autor zatytułował je *Zbiór przysłów podlaskich* (w rękopisie znajduje się dopisek: „Z. [Ziemia] Drohicka, Brańsk, Bielsk”) (CzarkZb, j.a. 161, k. 103–108a) oraz Dalszy ciąg przysłów polskich okolicy Drohyczyna (CzarkDroh, j.a. 161, k. 34–38). Około 150 jednostek frazeologicznych z Suwalszczyzny i Augustowskiego utrwalił nauczyciel, krajoznawca, etnograf amator Aleksander Osipowicz (ok. 1822–1893) w Przymówiskach w duchu ironiczno-satyrycznym w poufnej rozmowie przez lud powtarzane (OsipPrzym, j.a. 161, k. 24, 24v) oraz zbiorku nazwanym *Przysłowia niektóre, aforyzmy, sentencje ludowe w Augustowskiem* (OsipAug, j.a. 161, k. 81–84). Ostatnie z tej serii to spisy przysłów przekazane przez „p. Hrubanta z Łomży” (Hrub, j.a. 161, k. 93–102).¹

Wiele przysłów zapisanych przez A. Osipowicza znalazło się w cyklu artykułów drukowanych w „Wisła” (Osipowicz 1895: 403–415; 1898: 304–318, 543–555, 754–768 – weszły one do *Nowej księgi przysłów polskich*) w dziale *Poszukiwania* jako uzupełnienie *Księgi przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich* (1889–1894) Samuela Adalberga. Podobnie rzecz się ma ze zbiorem L. Czarkow-

¹ Materiał z omawianych źródeł będzie przedmiotem szerszego omówienia dotyczącego frazeologii gwarowej z obszaru Polski północno-wschodniej, które przygotowuję.

skiego – niektóre opublikowano w „Wiśle” (Czarkowski 1898: 304–318, 543–555, 754–768), one także weszły do *Nowej księgi przysłów polskich*.

Jak wspominałam, w zbiorze Karłowicza zarchiwizowano teksty podań ludowych. Z północnego wschodu Polski mamy dwie tego typu opowieści: Podanie o kamieniu znajdującym się we wsi Kamień w powiecie Mazowieckim spisała z opowiadania Stefania Federowska (Kamień, j.a. 209, k. 275–282) oraz Podanie o Madeju, z miasta Ostrów gub. Łomżyńska (Ostrów, j.a. 209, k. 87–89).

Należy zatem postawić pytanie, w jakim stopniu wymienione materiały mogą być źródłem do badań stanu polszczyzny lokalnej w XIX wieku. Po pierwsze trzeba uwzględnić specyfikę tych danych. Na podstawie przysłów i innych połączeń wyrazowych zebranych przez Czarkowskiego, Hrubanta i Osipowicza możemy przekonać się, że te elementy zasobu języka lokalnego są często zaimportowane, stanowią przykład motywu wędrującego, tak jak chociażby teksty pieśni. Poza tym występują liczne warianty tego samego przysłowia. Zatem stwierdzenie ich oryginalności, czy są *stricte* podlaskie czy augustowskie lub suwalskie, wymagałoby kompletnej ich konfrontacji z innymi gwarami. To jednak nie jest celem mojej analizy. Na ten obfity inwentarz chcę spojrzeć jako na unikatowe źródła, w których mogą pojawić się specyficzne cechy fonetyczne, morfologiczne i leksykalne, wyróżniające polszczyznę północno-wschodnią na tle polszczyzny innych obszarów.

Podobnie rzecz się ma z tekstami podań – nie interesuje mnie realizacja popularnego wątku w baśni ludowej, jakim jest madejowe łożo, ani elementy z historii miejscowej. W tekstach tych poszukuję tylko komponentów identyfikujących język lokalny, w dużej mierze odnoszący się do zasobu gwarowego, którego jednak nie można utożsamiać z miejscową gwarą.

Jak wynika z krótkiej charakterystyki źródeł, reprezentują one język lokalny z różnych części północno-wschodniej Polski – od najdalszych krańców, tzn. Augustowskie, przez dzisiejszy powiat bielski, aż po Wysokie Mazowieckie na pograniczu Mazowsza i Podlasia (w granicach województwa podlaskiego) oraz Ostrów Mazowiecką na Mazowszu dalszym (w województwie mazowieckim).

W zbiorach przysłów jest niewiele cech fonetycznych i morfologicznych ukazujących odmienność wobec innych obszarów. Są tu pojedyncze przykłady, np. protetyczne *j* przed samogłoską w nagłosie: *Jadam* ‘Adam’ „A ja powiadam: lepszy Tomasz niż **Jadam**” (OsipPrzym), wahania w repartycji *ó* i *o*: *bolu* ‘ból’ „Gość nieproszony, i gość nie w porę, plaga egipska gorsza **bolu** zębów!” (OsipPrzym), denazalizacja samogłoski nosowej przedniej w wygłosie: *oddajo* ‘oddają’ „Ludziom nie wszystkim pożyczaj, bo nie wszyscy **oddajo**” (OsipPrzym).

Więcej cech nieogólnopolskich pojawia się w podaniach. Oprócz pierwiastków lokalnych są elementy dialektalne właściwe dla większych obszarów. Do takich należy mazurzenie odnotowane w tekście podania z Ostrowi Mazowieckiej: *mas* ‘masz’, *niewiesz* ‘nie wiesz’, *places*, *przysło*, *rozgrzeszenie*, *zawse*, *chces*, *ojce*, *przycyna*, *dopieroz*, *nozów*, *przyjezdza* (Ostrów).

Szczególnie charakterystyczna jest dla północnego wschodu podwojona wymowa *j* w formach czasu teraźniejszego czasownika *jeść*, zapisana w dwóch przysłowiach przez Czarkowskiego: *Czyj chleb jjesz, tego pieśń śpiewa* (CzarkZb, k. 103); *Jje jak rdza żelazo* (CzarkZb, k. 104). Ten sposób artykulacji (zachowany zresztą do dziś w wymowie niektórych mieszkańców pogranicza mazowiecko-podlaskiego) notowano w późniejszych opracowaniach z Mazowsza (Zduńska 1965: 79).

Dość szeroki zasięg w gwarach na północnym wschodzie ma cofnięcie artykulacji *i* do *u* przed tautosylabicznym *ł* (*u*), zanotowane w podaniu z Mazowsza dalszego: *zablądziuł, urodziuł, przestąpiuł, określiuł, pokropiuł, utkwiał, powróciuł* itd. (Ostrów).

W tym samym źródle wystąpiła typowo północnopolska wymowa – asynchroniczna artykulacja spółgłosek wargowych miękkich, a więc np. *ǃ* (jako *bj*) – *objad*, *ǃ* (jako *zi, j, i*) – *ćloziek, jedział* ‘wiedział’, *krjǃ* ‘krwią’, *mói* ‘mówi’, *pojeda* ‘powiada’, *spojedzi, wyspojadał*. Zapisywano ją prawie konsekwentnie (poza np. *mielim* ‘mielim – mieliśmy’, *święcono wodo, wies* ‘wiesz’).

W podaniu ludowym z Ostrowi pojawia się charakterystyczna dla Mazowsza końcówka celownika lp. w rzeczownikach męskich *-oju*: *księdzaju* (Ostrów).

Bardzo ciekawy wyimek osobliwości lokalnych stanowi rzecz jasna słownictwo. Wśród nazw zróżnicowanych terytorialnie, szczególnie w zbiorach przysłów, pojawiły się wyrazy ogólnogwarowe, np. *paprzyca* ‘żelazny element w żarnach’, *bedłka* ‘wszystkie grzyby jadalne poza prawdziwkami’ (ogólnogwarowe z wyłączeniem południowego Śląska i południowej Małopolski) lub makroregionalizmy, tzn. wyrazy o zasięgu regionalnym, ale obejmujące tylko wybrane regiony, jak np. *motowidło* ‘przyrząd do odmierzania długości i zwijania nici w motki’ (Mazury, Mazowsze, Podlasie, Wielkopolska, Małopolska), *skorznie* ‘buty z długimi cholewami’, rzadziej ‘gumowe buty’ (Warmia i Mazury, Mazowsze północne, Kaszuby), *żywina* ‘zwierzęta hodowlane’ (Małopolska południowe, Mazowsze północno-wschodnie).

Chciałabym zwrócić uwagę na wyrazy, które znamionowały regionalną polszczyznę północno-wschodnią w wieku XIX. Wśród nich są m.in. *brzechać*, *heć* ‘zawołanie na wołu lub konia, żeby szedł w prawo’, *hołoble*, *kryjan*, *krzybiet* ‘grzbiet’, *kul* ‘pęk słomy’, *lenować się*, *nauczny*, *okanny*.

W jednym z przysłów pojawia się czasownik *brzechać* – „Daj psu chleba, daj psu kija, on zawsze **brzecha** (szczeka)” (CzarkPodl, k. 103v). Wyraz ten występuje do dzisiaj niemal powszechnie w pasie gwar wschodniopolskich, w różnych formach i znaczeniach, a więc np. *brzechać*, *brechać*, *breszyć* jako ‘szczekać’ oraz wtórnice ‘łgać, kłamać’.²

Wyraz proveniencji wschodniosłowiańskiej *hołoble*, który zapisał Czarkowski w zdaniu o charakterze sentencjonalnym – „Nie po koniu, to po **hołoblach**” (CzarkPodl, k. 105), ma szeroki zasięg w gwarach wschodniej Polski. Nazwa ta

2 O *brechać*, *brzechać* więcej: Rembiszewska – Siatkowski 2018: 76–83.

oznacza dyszle pociągowe w dwudyszlowym zaprzęgu jednokonnym, występujące we wschodnim typie zaprzęgu. W polszczyźnie pojawiła się ona już w XVI w. W polskich opracowaniach językoznawczych *hołoble* mają bogatą dokumentację gwarową, a w kartotece SGP znajdujemy około 200 poświadczeń tej nazwy. Należy też zwrócić uwagę na różnice w ujęciu etnografów i językoznawców. U tych drugich zasięg nazwy *hołoble* w gwarach polskich jest nieco szerszy niż występowanie desygnatu.³

Niewątpliwie wyrazem o ograniczonym zasięgu terytorialnym jest *kryjan*. W materiałach wileńskich pojawił się w podaniu o kamieniu ze wsi Kamień pod Wysokiem Mazowieckiem: „Widać, że pierwotny napis skutkiem działania zmian atmosferycznych lub ręki niebaczного **kryjana** zniesiony został, a co najpewniejsza, kamieniami przez tychże **kryjanów** rozbity został” (Kamień).

Poświadczenie z tego źródła potwierdza późniejsze lokalizacje omawianej nazwy tylko z pogranicza mazowiecko-podlaskiego.

Kryjan zwykle oznacza ‘kilku-, kilkunastoletniego chłopca’, np. ‘mały chłopiec do lat 10’ „uO, to jesce kryjón, seść lat” – Wysocze, pow. ostrowski na Mazowszu wschodnim (SGP Kart), ‘syn, chłopiec’ z Łomży i okolic (SGP Kart), w tym samym znaczeniu z Łątczyna w pow. ostrołęckim: „kryjan to taki, co śe matce ze kęcke kryje” (SGP Kart), ‘wyrostek, młody chłopak’ ze wsi Jabłoń Uszyńskie, Dworaki Pikaty w powiecie wysokomazowieckim, woj. podlaskie (Dworakowski 1935: 29), z okolic Ciechanowca i Czyżewa także w powiecie wysokomazowieckim (Maryniakowa – Rembiszewska – Siatkowski 2014: 62). Formę żeńską *kryjanicha* ‘dziewczynka, mniej więcej od lat 7 do 12’, oprócz męskiej *kryjan* ‘chłopiec, mniej więcej od lat 7 do 14’, wymienia w słowniku pochodzącym z XIX wieku Zygmunt Gloger z okolic Tykocina w pow. białostockim (Gloger 1893: 834). Późniejsze zapisy w SGPKart odnotowują także zróżnicowanie rodzajowe: *kryjan*, *kryjanica* ‘chłopiec, dziewczyna pomiędzy 10 a 15 r.’, z okolic Wysokiego Mazowieckiego (zapisała Anna Niezabitowska).

Wyraz ten występuje także w innych konfiguracjach semantycznych, bliskich podstawowemu znaczeniu. W przypisie do wspomnianego podania objaśniono: „*kryjanami* zwano tam małych od 10–14 lat życia pastuszków”. Jadwiga Chludzińska w artykule *Ze studiów nad słowotwórstwem gwar mazowieckich* podaje, że „*kryjan* – lekko pejoratywna nazwa młodego chłopca (10–17 lat) zanotowana jedynie w powiatach Łomża, Zambrów, Wysokie Mazowieckie, nie znane w innych częściach Mazowsza. W okolicach Sokołowa Podlaskiego używana jest w znaczeniu «człowieka nieszczerego, skrytego» (w tym samym znaczeniu w okolicach Łomży zanotowano formę *kryjak*” (Chludzińska 1961: 254). Pejoratywne zabarwienie potwierdzają także zapisy ze wsi Miłkowice-Maćki, -Paszki, -Janki w pow. siemiatyckim, gdzie oprócz znaczenia ‘kawaler, starszy chłopiec’ odnotowano ‘młodszy chłopak +/- 10–14 lat’ (nazwy tej używają tylko negatyw-

3 O *hołoblach* więcej: Rembiszewska – Siatkowski 2018: 107–122.

nie) (SGPKart). Nazwa *kryjan* wystąpiła w komentarzu do mapy ‘nieślubne dziecko’ w tomie I AGM (m. 11: 90), którą poświadczono tylko raz ze wsi Piaseczna (Piasecznia) w pow. ostrołęckim.

Wyraz *kryjan* zapisany we wsi Kluki w pow. mińskim wskazuje na dość odległy związek znaczeniowy z tym występującym na pograniczu podlasko-mazowieckim: „kryjan po dawnému to nazwałi jak se komu robić nie chce, to se kryje, a moze ukrat co” (SGPKart).

Warto zaznaczyć, że współcześnie przez wielu mieszkańców powiatu wysokomazowieckiego (łącznie z przedstawicielami młodego pokolenia) wyraz ten jest uznawany za ogólnopolski i powszechnie znany.

W zbiorze Osipowicza pojawił się wyraz *lenować*, zapisany w przysłowiu: „Strzeż się *lenować*, bo pójdziesz żebrować” (OsipPrzym, k. 24). Przegląd źródeł gwarowych pozwala stwierdzić północno-wschodni i kresowy zasięg tego czasownika. Zatem, KartSGP podaje *lenować się* ‘lenić się, być leniwym’ z miejscowości Sławatycze pod Włodawą (Oleszczuk), Huszcza w powiecie białskim (Biała Podlaska), Degucie na Suwalszczyźnie („lenuje się myć”), Huta Stara pod Buczaczem (na Ukrainie). Z okolic Sejń poświadczone są formy *lanuiś się* (Zdanczewicz 1966: 30), *lanować się* (Zdanczewicz 1966: 34), *lenowała się*, *lanui się*, *lanować się* (Zdanczewicz 1966: 50), zaś *lęnować się* z północnego Podlasia z okolic Knyszyna (Rembiszewska 2007: 161). Liczne potwierdzenia występowania tego wyrazu znajdujemy na Wileńszczyźnie (Rieger – Masojć – Rutkowska 2006: 249).

Interesujący przykład adaptacji pożyczki z języków wschodniosłowiańskich stanowi wyraz *okanny*. Znalazł się on w jednym z przysłów utrwalonych przez Czarkowskiego: „Sanna *okanna*, wozowa nie zdrowa”. Zapisujący zapewne zdawał sobie sprawę, że wyraz ma ograniczony zasięg występowania, więc zamieścił informację o znaczeniu:

Słowo „okanna” znaczy ciężka, np. bywa życie „okanne”, to znaczy nieznośne, okanne zniwa – niepogodne, „okanna” uprawa roli, kiedy zeschnie, trudno orać, a czasem mokro orać to i to jest okanne. Bywa i okanne zdrowie, jeśli choroba nie ciężka, można łązić, ale pracować ciężko nie można. Okanne bywa pożycie w małżeństwie, jeśli jedno z małżonków utrudne i przykre dla drugiego. (CzarkZb, k. 105v)

W Słowniku gwarowym Karłowicza (SGPK III: 425) znajduje się hasło *okanny* z niemalże identycznym objaśnieniem jak wyżej i powołaniem się na jeden z tomów prac Oskara Kolberga. W tomie V *Mazowsze Stare. Mazury, Podlasie* (Kolberg 1890: 54) wyraz *okanny* został opatrzony podobnym komentarzem. Kolberg, który korzystał ze zbioru Czarkowskiego, podał także przysłowie przytoczone w SGPK „Okanna sanna, dobra; wozowa – niezdrawa” wraz z lokalizacją – Pobikry (wieś obecnie w powiecie wysokomazowieckim) i zamieścił przypis o występowaniu wyrazu w Drohiczynie.

XIX-wieczne słowniki (wileński i warszawski) tego wyrazu nie notują. Podaje go natomiast *Słownik staropolski* M. Arcta *okanny* ‘trudny, ciężki, nieznośny’.

W późniejszych słownikach polszczyzny dawnej – staropolskim, polszczyzny XVI, XVII i XVIII wieku nie ma poświadczeń.

Skąd zatem wziął się wyraz o tak niewielkim areale występowania (obejmuje dawną ziemię bielską)? Jest to bez wątpienia pożyczka wschodniosłowiańska, jedna z wielu na tym obszarze. W języku rosyjskim występuje *окаянный* ‘grzeszny, siła nieczysta, przekłety’ oraz jako rzeczownik ‘nędznik, wyrzutek’, używa się go także jako słowa obraźliwego. Podobnie w języku ukraińskim *ока́янный* to ‘grzeszny; przekłety, potępiony’, ‘wstrętny, nieprzyjemny’ i wyraz obelżywy. Tożsame znaczenia ma białoruski *ака́янный*. O tym, jak różne mogą być efekty adaptacji fonetycznej i semantycznej do gwar polskich wymienionego wyrazu wschodniosłowiańskiego świadczą nawiązania w gwarach kresowych – *okajany* ‘skruszony, opamiętany’ w Mościskach pod Lwowem (Sadowa 2008: 196) oraz *okajany* ‘przekłety’ ze Świątnik pod Niemczynem na Litwie (Rieger – Masojć – Rutkowska 2006: 293).

Kolejny wyraz charakterystyczny dla północnego wschodu to *nauczny*. Jeśli by zawierzyć *Słownikowi języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, można by sądzić, że jest to wyraz dawny, o zasięgu ogólnopolskim. Możemy bowiem przeczytać, że *nauczny* daw. ‘mający rozległą wiedzę; uczony; wykształcony’. Jako ilustrację kontekstową podano dwa cytaty – jeden z książki *Łyki i kołtuny* autorstwa Rocha Sikorskiego, podlaskiego szlachcica, pochodzącego z powiatu bielskiego, drugi cytat pochodzi z książki *Panowie bracia: szkic z życia szlachty zagonowej* Klemensa Junoszy (Szaniawskiego), który urodził się w Lublinie, a potem większość życia spędził na południowym Podlasiu. Poza tym omawiany wyraz pojawia się w wypowiedzi Żyda Mordki, więc niewykluczone, że został użyty jako element stylizacji: „Nawet prawie ciągle czytałem, bo u nas to honor jest być **naucznym**” (Junosza 1891: 130). Gwarowy charakter poświadcza obecność w słowniku Z. Glogera z okr. Tykocińskiego: *naucny* ‘mądry, uczony, przyuczony do czegoś’ (Gloger 1893: 845).

Jako prawdopodobną osobliwość leksykalną można potraktować wyraz *kobiałka* z przysłowia zapisanego przez Hrubanta w Łomżyńskim: *Spokojny jak kobiałka za wozem* (k. 98). Jeśli potraktować, że nie chodzi tu o ‘owalny koszyk z różeg wiklinowych lub z cienko łupanego drewna na owoce, warzywa’, ale o nazwę krowy o charakterystycznym umaszczeniu, to *kobiałka* byłaby wyrazem o wąskim obszarze występowania zlokalizowanym w okolicach Ostrowi Mazowieckiej. SGPK II 386 podaje za Łopacińskim, że *kobiałka* to ‘krowa kobielasta’. Z kolei Hieronim Łopaciński w *Przyczynkach do nowego słownika języka polskiego* (Łopaciński 1899: 764) dodaje jeszcze lokalizację z Ostrowi – miasta w guberni łomżyńskiej. Nie będzie więc chyba błędem założenie, że w wymienionym przysłowiu chodzi o nazwę krowy, czego potwierdzenie znajdujemy u Kolberga w tomie *Mazowsze Leśne*, który podaje: „(krowa) kobielasta (czerwona z białym pasem)” (Kolberg 1890: 46).

Przegląd wybranych cech systemowych i leksyki pochodzącej z XIX-wiecznych zapisów przekonuje o ich dużej wartości poznawczej i dokumentacyjnej. Należy przy tym zwrócić uwagę, że materiałów sprzed ponad stu lat do badania

gwar i polszczyzny lokalnej z północnego wschodu Polski jest bardzo niewiele. Te przeze mnie omówione zawierają poświadczenia wielu wyrazów dawnych i tych ograniczonych do mikroregionów, o bardzo niewielkim zasięgu. Sporządzenie ich pełnego rejestru będzie dobrym uzupełnieniem słowników o charakterze regionalnym i dostarczy danych do syntezy na temat polszczyzny XIX-wiecznej na wschodnich krańcach Polski. Ponadto udokumentowany materiał z wymienionego okresu stanowi ważne poświadczenie dla danych zebranych w późniejszym czasie i świadczy o ciągłości pewnych cech lokalnych.

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

- CzarkDroh** = Ludwik Czarkowski, Dalszy ciąg przysłów polskich okolicy Drohyczyna, *MatKarł*, j.a. 161, k. 34–38.
- CzarkZb** = Ludwik Czarkowski, Zbiór przysłów podlaskich (Z. Drohicka, Brańsk, Bielsk), *MatKarł*, j.a. 161, k. 103–108a.
- Hrub** = (Materiały z przysłowiami od) p. Hrubanta z Łomży, *MatKarł*, j.a. 161, k. 93–102.
- Kamień** = Podanie o kamieniu znajdującym się we wsi Kamień w powiecie Mazowieckim spisał z opowiadania Stefania Federowska, *MatKarł* j.a. 209, k. 275–282.
- MatKarł** = Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius, Vilniaus mokslo bičiulių draugija (LVIA), F 1135; Kalbininko, etnografo, tautosakininko Jano Karlovičiaus asmeninio archyvo bylą apyrašas, ap. 10.
- OsipAug** = Aleksander Osipowicz, Przysłowia niektóre, aforyzmy, sentencje ludowe w Augustowskim, *MatKarł*, j.a. 161, k. 81–84.
- OsipPrzym** = Aleksander Osipowicz, Przymówiska w duchu ironiczno-satyrycznym w poufnej rozmowie przez lud powtarzane, *MatKarł*, j.a. 161, k. 24, 24v.
- Ostrów** = Podanie o Madeju, z miasta Ostrów gub. Łomżyńska, *MatKarł*, j.a. 209, k. 87–89.

SKRÓTY

- AGM** = *Atlas gwar mazowieckich* I, opr. Hanna Horodyska-Gadkowska – Alina Strzyżewska-Zaremba; II–X, opr. Anna Kowalska – Alina Strzyżewska-Zaremba, Wrocław – Warszawa: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1971–1992.
- KSGP** = kartoteka *Słownika gwar polskich*, online: <http://rcin.org.pl/publication/37156> (dostęp: 11.09.2018).
- SGPK** = Jan Karłowicz, *Słownik gwar polskich* I–VI, Kraków: Akademia Umiejętności, 1900–1911.

BIBLIOGRAFIA

- Chludzińska 1961** = Jadwiga Chludzińska, *Ze studiów nad słowotwórstwem gwar mazowieckich*, „Poradnik Językowy” 6 (1961), 253–258.
- Czarkowski 1898** = Ludwik Czarkowski, *Poszukiwania. Przysłowia*, „Wisła” XII (1898), 304–318, 543–555, 754–768.
- Czarkowski 1908** = Ludwik Czarkowski, *Powiat bielski w guberni grodzieńskiej. Zarys ludoznawczy*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie”, 1907, t. 1, 1908 (rok wydania), 39–132.
- Dworakowski 1935** = Stanisław Dworakowski, *Zwyczaje rodzinne w powiecie wysoko-mazowieckim*, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1935.
- Gloger 1893** = Zygmunt Gloger, *Słownik gwary ludowej w okr. Tykocińskim*, „Prace Filologiczne” IV (1893), 795–904.

- Junosza 1891** = Klemens Junosza (Szaniawski), *Panowie bracia: szkic z życia szlachty zagonowej*, drukiem „Wieku”, Warszawa, 1891.
- Karłowicz 1871** = Jan Karłowicz, *Poradnik dla zbierających rzeczy ludowe*, Warszawa: Księgarnia M. Orgelbranda, 1871.
- Kolberg 1890** = Oskar Kolberg, *Mazowsze: obraz etnograficzny V: Mazowsze Stare, Mazury, Podlasie*, Kraków: Druk Wł. L. Anczyca i Spółki, 1890.
- Łopaciński 1899** = Hieronim Łopaciński, *Przyczynki do nowego słownika języka polskiego (słownik wyrazów ludowych, przeważnie z Lubelskiego, mniej z innych okolic Królestwa Polskiego, zrzadka z Galicji, Szląska, Prus i Poznańskiego) 2*, „Prace Filologiczne” 5 (1899), 681–976.
- Maryniakowa – Rembiszewska – Siatkowski 2014** = Irena Maryniakowa – Dorota K. Rembiszewska – Janusz Siatkowski, *Różnojęzyczne słownictwo gwarowe Podlasia, Suwalszczyzny i północno-wschodniego Mazowsza*, Warszawa: Instytut Sławiastyki PAN, 2014.
- Osipowicz 1895** = Aleksander Osipowicz, *Poszukiwania. Przysłowia IX* (1895), „Wisła”, 403–415.
- Osipowicz 1898** = Aleksander Osipowicz, *Poszukiwania. Przysłowia XII* (1898), 304–318, 543–555, 754–768.
- Rembiszewska 2007** = Dorota K. Rembiszewska, *Słownik dialektu knyszyńskiego Czesława Kuzinowskiego*, Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe im. Wagów, 2007.
- Rembiszewska – Siatkowski 2018** = Dorota K. Rembiszewska – Janusz Siatkowski, *Pogranicze polsko-wschodniostowiańskie: studia wyrazowe*, Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Wydział Polonistyki, Instytut Sławiastyki Zachodniej i Południowej, 2018.
- Rieger – Masojć – Rutkowska 2006** = Janusz Rieger – Irena Masojć – Krystyna Rutkowska, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2006.
- Sadowa 2008** = Anna Sadowa, *Słownictwo gwar polskich w Mościskach i wsiach okolicznych*, w: *Słownictwo kresowe: studia i materiały*, red. Janusz Rieger, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2008, 113–260.
- Słownik staropolski** Michała Arcta, opr. Antoni Krasnowolski – Władysław Niedźwiedzki, online, https://pl.wikisource.org/wiki/M._Arcta_S%C5%82ownik_Staropolski (dostęp: 1.11.2018).
- Zdanczewicz 1966** = Tadeusz Zdanczewicz, *Wpływy białoruskie w polskich gwarach pod Sejnami*, Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1966.
- Zduńska 1965** = Helena Zduńska, *Studia nad fonetyką gwar mazowieckich: konsonantyzm*, Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1965.

POVZETEK

Vloga narečij severovzhodne poljščine 19. stoletja, kot se kaže v raziskavah iz zapuščine Jana Karłowicza

Razprava obravnava sistemske in leksikalne značilnosti, odkrite v doslej neobjavljenem narečnem gradivu iz območja severovzhodne Poljske, iz zapuščine Jana Karłowicza, ki jo hrani Zgodovinski arhiv v Vilni v zbirki Vilenskega združenja prijateljev znanosti. Gradivo zajema zbirko pregovorov, ki so jih na območju Augustów, Podlasja in Łomže zapisali Ludwik Czarkowski, Aleksander Osipowicz in Hrubant, ter dve ljudski pripovedi (ena je iz okrožja Wysockie Mazowieckie, druga iz kraja Ostrów Mazowiecki). Arhivska zbirka je bogat zgodovinski vir za raziskavo narečne podobe poljščine, ki se je v 19. stoletju govorila na območju Podlasja in severovzhodne Mazovije. Besedila izkazujejo glasoslovne značilnosti za to narečje, kot so t. i. cakavizem (polj. *mazurzenie*) in asinhrona izgovorjava mehčanih ustničnikov. Največ prostora je namenjenega besedju, ki je značilno le za obravnavano območje: *brzechać* ‘lajati’, *heć* ‘na desno’ (klic volu ali konju), *holoble* ‘ojnice’, *kryjan* ‘deček’, *lenować się* ‘biti len, lenariti’, *nauczny* ‘učen’ in *okanny* ‘težek, neznošen’.